

ВИМІРЯНИЙ ОБРАЗ СВЯТИНИ: ГОДИННИК І ХРАМ

Тетяна ЛЮТА

Національний заповідник «Софія Київська»

Київ 01001, вул. Володимирська, 24

Описано історію вимірювання сакральних пам'яток Києва та вимірювальної традиції у Києві та в Україні-Русі. Головним об'єктом досліджень є Успенський собор Києво-Печерської лаври та печери монастиря за планами Патерика 1661 р. та за виданням Йогана Гербінія «Київ підземний» 1675 р.

Ключові слова: вимірювання, годинник, план, храм, орієнтація

ГОДИННИК

Коли у 1989 р. московський історик географії Владімір Кусов писав про картографічне мистецтво Московської держави¹, зрозуміло, що до російської традиції картографування він зарахував і київські плани-мапи XVII ст. Малися на увазі видання планів Ближніх та Дальніх печер з «Києво-Печерського патерика» 1661 р. роботи знаменитого печерського штихаря Іллі. Про його попередника, що ховався під ініціалом «Т» з «Тератургеми» Афанасія Кальнофойського, автор лише побіжно згадав, відзначивши, що книга була «напечатана на польском языке» і що, на плані Верхнього міста «нет надписей»². У розділі своєї роботи «Был ли русский географический чертеж картой?»³ автор однозначно дає відповідь щодо інструментального способу створення цієї пам'ятки. Інша справа, що її важко назвати роботою московських (у розумінні автора «русских») майстрів-картографів, яких, зрозуміло, до часів Петра I у Московії не було.⁴ Віддаючи належне В. Кусову як фахівцю-картографу, котрий доклав зусиль до кореляційного аналізу печерських планів у виданні патерика 1661 р., варто навести його інформацію та висновки щодо цих вирахувань (Іл. 1, 2). Параметри вимірів

планів Іллі Кусов порівнює з «Генеральным планом Печерским» 1745 р., виконаним картографами Київської інженерної команди і який зберігається у ДІМі у Москві⁵. Ще одним джерелом для порівняння Кусову слугує «План Киево-Печерской лавры и при ней обрабатываемых пещерам», як він зазначив, «из ЦГАДА»⁶. Маючи три зображення одного об'єкта, у його разі, Ближні печери, авторові вдалося відібрати 40 одноіменних точок і за допомогою цейсівського координатографа за осями x та y (північ-південь, захід-схід) вирахувати координати цих точок. При цьому вісь північ-південь була взята з диска зображеного на плані сонячного годинника. Коефіцієнт кореляції плану 1661 р. порівняно з планом XIX ст. виявився вищим, на відміну від плану 1745 р., і дорівнював 0.97 (x) та 0.98 (y), тоді як план 1745 р. мав показники відповідно 0.96 та 0.97. Для наочності таких порівняльних показових висновків Кусов навів дані кореляції однієї з англійських карт 1611 р. Джона Спіда із сучасними картами, за порівнянням, здійсненим професором Вільямом Равенхілом: вони були тотожні показникам мапи 1661 р.⁷ «Это свидетельствует о том, что русский чертеж 1661 р. был составлен на основе полевых измерений», – проголошував професор Кусов, але хотілося

Іл. 1. Антонісва пещера Києво-Печерської лаври з видання Патерика 1661 р., гравер Ілля.

б додати ще дещо. «Чертеж» 1661 р. – не рукопис, а дереворит-гравюра (у випадку англійської мапи – це уже був мідьорит), тобто технологія його виготовлення значно складніша, ніж традиційна московська практика малювання рукописних креслеників, власне, малюнків, виготовлених без застосування вимірювальної техніки⁸. Дереворити-мапи лаврських печер 1661 р. – не тільки вимірянні інструментальні плани, але й вирізані у дошках у дзеркальному вигляді зображення. Такі технології для Московської держави були невідомі, на відміну від європейської практики взагалі та річпосполитських друкарень зокрема.

Безперечно, що ці пам'ятки печерського друку втілюють традицію, започатковану Тератургеомою Афанасія Кальнофойського, збереженою до XIX ст. На відміну від Кальнофойського, в якого процес обміру території та підземних лабіринтів був здійснений без вказівок на застосування інструментів, – напевно, що художнє завдання зображення святинь превалювало над технічною складовою. Автори цих шедеврів вітчизняної картографії отримували освіту в університетах, таких, як, наприклад, найближча Замойська академія або Краківський університет. Проте, що геометрія була шанованою наукою у інтелектуальних колах Києва, є свідчення багатьох джерел. Принаймні учні лаврської школи, заснованої Петром Могилою, не тільки навчались геометрії та займались землемірством, але й писали вірші на похвалу цієї науки. Зберігся зразок подібного поетичного твору із панегірика Петру Могилі авторства учня школи Василя Каменицького 1632 р.⁹:

Ксенофанес значнійший з філософов

давніх

Обыватель з Греції Коліофонов славных,

Архетипом ніякимсь Бога називати:

Без початку и конца казал признавати:

Змылил, єднак, тот мудрец, бо разум

поганской

Еще ховал темности и владзи

шатанской.

Геометра в познанию правдивом о Богу

Юж будучи такую даст пересторогу.

Бог не ест фігуральный, але

круглость світу,

Припишет личбу дневи, а

одменность літу.

Кто хочет Землю, небо и всі элемента

Познати, геометра подаст документа.

На шестьдесят всю землю частій

разміряет

Архімедес на сферы небо розділяєт:

Леч найвысший Вымерник, з-под земли

выходит,

И в'язнев своїх мнозство з собою

приводит,

Тот, который пядю небо мірит

добротливій,

Нех в науках дарует початок щасливій,

Твоей зась, Отче, славі конец тот

готует,

В котором своих вірних до неба пріймует.

Зображення алегорії геометрії, що тримає армілярну сферу, як однієї із числа традиційних муз, неодноразово прикрашала графічні панегірики професорам і ректорам Києво-Могилянської колегії та її покровителям.

Астрономія – парна до геометрії наука – була не менш шанованою дисципліною, якій присвятив свій вірш Михайло Полубенський, учень тієї ж школи:

Где ясный палац Фебов, розный в

будованю,

В положеню vysokій, сличный в

маліованю,

Где світлый лихтар в небі, з седми

лямп зложоный,

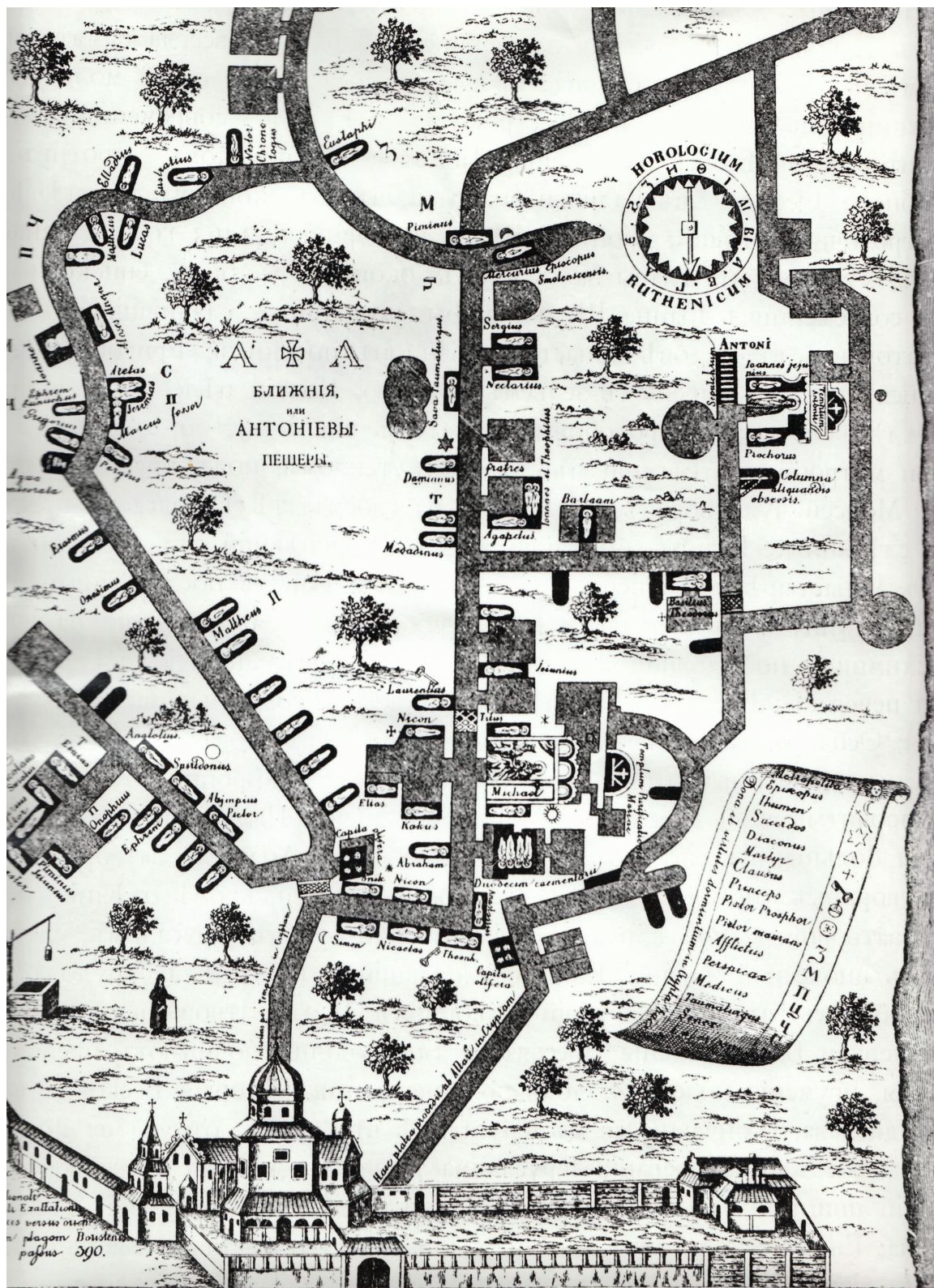
От всіх сторон крыштальом моцне

обточоный,

Где ест містце планетом и звіздам

грунтовымн,

Отколь світлость променем спадаєт

Іл. 3. Антонієва печера з видання Й.Гербінія «Київ підземний» 1675 р.

Іл. 4. Феодосієва печера з видання Й.Гербінія «Київ підземний» 1675 р.

женням напис «Мѣра локтеи сея пещеры», а на самій лінійці відмічено дві позначки «е» та «еі» (5 та 15). На плані Феодосієвих печер нанесене подібне зображення лише без написів, – таке враження, що майстер-гравер залишив цей знак без підпису навмисне, не додаючи собі праці з вирізьбленням «чорних» позначок лінійки – заглиблень у дереві. Окремі зауваження щодо вимірних ним відстаней, як от «до тои пещери над самыи Днѣпръ на горѣ естъ локтеи POS (176 – Т.Л.),» – пряме свідчення вимірювального процесу.

Ще одна ознака вимірювання печерських планів – зображення сонячного годинника на обох дереворитах. Лімб годинника має нерівномірні поділи із зазначенням кирилических літер – відповідників арабських цифр від одиниці до дванадцяти. Це зображення подібне до того, що було на мапі паломницьких шляхів до Риму 1500 р. із азимутальним (сонячним) годинником Ерхарда Етцлауба¹³. Зв'язок між цими зображеннями очевидний, як і призначення обох пам'яток. В. Кусову належить спостереження за видозміною зображення годинника патерика на перекладених латиною примірниках планів обох печер, надрукованих у Йєні 1675 р. у відомій праці Іоана Гербінія «*Religiosae Kijovensens cryptae sive Kijovua subterranea...*»¹⁴ (Іл. 3, 4) Відомо, що київський митрополит Інокентій Гизель, з ініціативи якого і було виконане це видання, надіслав Гербінію у Вільно в листі від 2 березня 1674 р. служебник, кресленики і саму книгу «Патерик Печерський». Мідьоритні зображення печер у цьому виданні передавали плани лабіринтів печер з більшою виразністю аніж першовзірці із Патерика. Технологія мідного штихарства дозволяла детально зображувати всі особливості оригіналу патериківських креслеників, а також додавати пояснювальну інформацію, що явно була призначена для західного читача, малообізнаного з історією київського монастиря.

Приводом до видання цієї книги ста-

ла подія, коли 1673-го р. на прохання пані Аполонії, дружини шведського лікаря зі Стокгольма, пастор Іоан Гербіній (польською Ян Капуста із Бичина в Сілезії) розпочав пошуки в Україні її безвісти зниклого під час Хмельниччини сина, що навчався в київському єзуїтському колегіумі. З цією метою Гербіній звертався передусім до місцевих православних монастирів, що зазвичай давали притулок і захист біженцям, та до офіційних посадових осіб. Він написав уклінного листа до чернігівського архієпископа Лазаря Барановича як місцеблюстителя митрополитичого престолу в «південноруському» краї та до киево-печерського архимандрита Інокентія Гізеля, ігумена найвпливовішого та найбільш шанованого монастиря. І хоча результати пошуків виявилися невтішними, заочне знайомство з печерським ігуменом мало вагомі наукові наслідки: Гербіній скористався нагодою докладно розпитати про печери й моці, якими славилась обитель. Інокентій Гизель передав Гербінію печерський Патерик 1661 р. з двома планами печер, Служебник. Книги були використані вченим пастором при написанні його праці про київські святині. Для Гербінія лаврські печери були не головною, але, як видно з назви його книги, доцентровою й символічною темою.

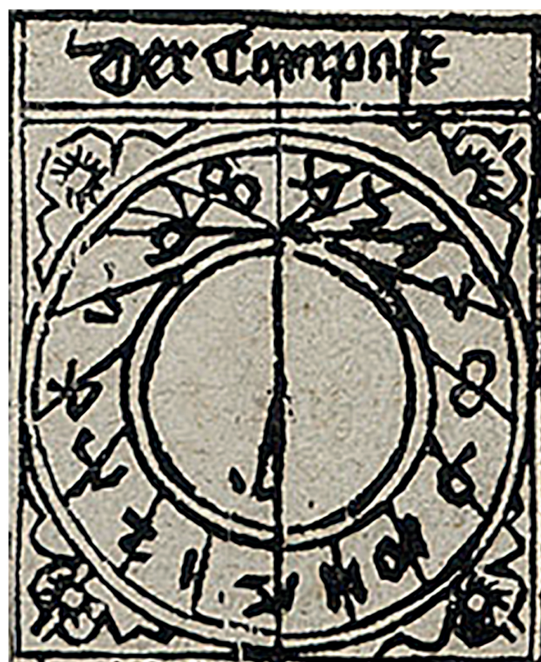
Більше того, робота Гербінія містила критичні зауваження щодо історії печерських святинь, притаманні протестантським поглядам автора, що виявилось і на самих креслениках. Сонячні годинники, названі Гербінієм *Norologium Ruthenicum*, були видозмінені: їхні лімби отримали рівномірний поділ на сегменти, а зображення на плані Антонієвих печер взагалі повернуте праворуч на 90° (Іл. 5). Зрозуміло, що гравери Гербінія не розуміли застарілої як на 2-гу половину XVII ст. систему азимутальної орієнтації київських мап, оскільки на той час уже було традицією зображувати компаси у вигляді рози вітрів, на яких стрілка завжди вказувала на північ. Північна орієн-

1661

1675

1500

Лл. 5. Порівняння зображень годинників з видань Патерика 1661 р., Гербінія 1675 р. та годинника Етцлауба (внизу) з німецької мапи паломницьких маршрутів 1500 р.

тація європейських мап також далася взнаки на печерських друках 1661 р. Порівняно із планами Тератургеми, де було західно-східне (верх – захід, низ – схід) розташування зображення, вимірювальні плани з Патерика цілком відповідали нормам європейських правил передачі поверхні землі.

Зображення обох печер на планах з патерика 1661 р. видання зведено до єдиного масштабу і подано відносно чотирьох сторін світу: «полунощъ» – зверху, «полудень» – знизу, «западъ» – ліворуч, «востокъ» – праворуч. На першому плані Ближніх печер «Ізображеніє пещери преподоб. Антонія уже той ископа по прешествии от пещери яже под ветхимъ монастыремъ, а в ней пребысть летъ шеснадесять. Тамо же преставыся и погребень, индиктъ чз.» Для додаткової орієнтації вказана течія Дніпра «Днепръ ку полудню плынетъ». Крім двох креслень підземних споруд у книзі є п'ять рисунків з елементами карт, а всього 23 ілюстрації-дереворити. Деякі з них мають підпис «Ілія».

Прикметними для визначення вимірюваності зображень цих карт є орієнтація престолів підземних церков печер: у Кальнофойського вони направлені на південь, а у Іллі уже орієнтовані на схід, як і малося б бути *in situ*.¹⁵

При порівнянні зображень цих карт помічаються їх «технічні» особливості: деякі ходи печер ніби не закінчено зображувати. Патериківська карта печери Антонія має три підземні ходи на північ, які «ідуть» далі за межі рамки зображення, а одна з вулиць вздовж Дніпра взагалі ніяк не відмічена; печера Феодосія має незавершений західний напрям, який «не вліз» у рамки мапи, тому Святі Мардарій та Паісій залишились майже поза планом, а печерний хід до Дніпра, що «ховається» під експлікацію, позначений як «Тоя пещеры [...] низ завалився». На планах 1675 р. повторені ті самі особливості зображення, однак зібрані в межах рамок. Обидва

варіанти мап передають зображення мурованої (!) церкви Святого Андрія Апостола на Дальніх печерах, що слугувала входом до печери на пагорбі.

Загальна кількість поховань за трьома виданнями планів печер за спостереженнями Євгена Кабанця¹⁶ становила: на 1638 р. – Ближні 68, Дальні 34; на 1661/1678 рр.: Ближні 71, Дальні 35. У Гербіні зафіксовано 44 з обох печер. Очевидно, що відбір святих відбувався за якимось принципом.

Ще одна специфічна особливість патериківських мап, – вони виконували подвійну функцію: передавали схему розміщення наземних об'єктів обох печер, а також зображували структуру лабіринтів – підземних реалій монастиря. Наразі невідомі подібні мапи з європейської практики того часу, а московської і поготів... Очевидячки, печерські ченці користувались вимірювальною технікою, відомостей про яку в джерелах не збереглося. Можна припустити, що це були вимірювальні ланцюги, подібно до тих, що були у мірників підкоморського суду.

ХРАМ

Хрестоматійно відомо із тексту самого Печерського патерика про те, що 1073-го року при виборі місця для будівництва Успенського собору «божественне провидіння» виявилось у чудесних проявах: сухому та росяному абрисі ділянки для майбутнього Успенського собору, у стовпі вогню, а у Афанасія Кальнофойського були додані ще деякі подробиці, запозичені вочевидь не з Патериківського арсеналу. Знаменитий пояс Шимона, згаданий у Патерику¹⁷, яким було виміряно ширину, довжину та висоту храму, у Кальнофойського належить не самому варягові, а був подарований «цезаревою», тобто імператрицею. Коментар на цю подію Святого Антонія у зверненні до грецьких майстрів у Кальнофойського інтерпретує події у чудесний спо-

сіб: «O synowie, ci ktorzy was zwali na te są Aniołowie Boży¹⁸: a Cesarzowa w Blachernach iest Naswieśa Bogarodzica, a żołnierze przy niey będące są niebieskie mocarstwa... na rozmierzenie wielkości cerkwie dala im pas Syna swego... Bog to sam sprawował dziwnym jakimś sposobem, gdyż y ten pas Zbawiciela (! – Т.Л.) od waragow przyniesion.» Така довільна інтерпретація тексту Патерика та його складової частини «Житіє Антонія» свідчить про неусталеність як на першу половину XVII ст. печерської легенди: за Тератургевою пояс належав не тільки варягові Шимону, але й навіть Богородиці, – вона лише передала пояс Збавителя Ісуса Христа майстрам-грекам для будівництва Успенського собору. Розміри храму відповідно зазначалися: «Яко же видиши величеством и высотой, размерив поясом тем златым 20 вшире, 30 вдолже, в высоту стены 50 с верхом».

Остаточної дати завершення будівництва Успенського собору текст літопису не подає, лише вказано: на третє літо «месяца иуля на 11 день»¹⁹. Натомість свідчення про його освячення означено 14-м серпня (вівторок) 1089 р.: «Священа бысть церкви Печерская святыя Богородица»²⁰. За П. Раппопортом²¹ храм мав 35,6 м довжини, 24,2 ширини.²² Азимут головної апсиди Успенського собору склав 70°, що відповідало на XI ст. осінньому показнику освячення храму (15.08)²³. Таким чином і день посвяти собору, – тобто день закладення храму, – і його освячення відбувались в один день, лишень з різницею в 12 років, хоч не виключена ще якась проміжкова акція освячення. Підтвердження тому, що грецькі муляри передали давньоруським будівничим традицію визначення та орієнтації храмів відносно азимута сонця на день посвяти свідчить традиція такої орієнтації в описах кордонів межових документів. Так один з документів, що засвідчував 17-го червня 1658 р. обмежування володіння Видубицького монастиря поблизу Літочок та

Семиполок, містив відповідну згадку про це: «... от великого болота прозиваемого Уруза... Омеляновскимъ звономъ, просто къ **зимнему востоку** (виділення, підкреслення – Т.Л.) черезъ дорогу остерскую и черезъ боръ до річки Переділа... переділомъ у вершину к **востоку літнему** до дуброви...»²⁴

Зображення Успенського собору на мапі з Тератургеми А. Кальнофойського якраз передає вигляд храму з боку його апсид, так, як би його побачив удаваний глядач з лівого берега Дніпра. П'ять номерів експлікації мапи – від 31 до 35, – зазначають особливості храму на той час: №32 – приділ, де пани Єльці собі каплицю zaloжили; №33 – приділ Трьох Святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоуста; №34 – приділ Івана Богослова; №35 – приділ архиєпископа Стефана та каплиця князів Корєцьких. Добудова храму відбувалася ще у давньоруські часи: Патерик повідомляє²⁵, що церква Івана Предтечі була поставлена якимось Захарієм десь зразу після освячення собору: «Сим же серебром и златом поставлена бысть церькы святого Иоана Предтечи утуже на полати вьсходятъ». 1109 року була побудована каплиця над гробівцем княгині Євпраксії Всеволодівни: «...у дверей, еже ко углу. И зделаша над нею божонку»²⁶.

Фасадний вигляд собору зберігся на гравюрі невстановленого автора 40-50-х років XVII ст. Це зразок класичного київського дереворитного друкарства, лише порівняно недавно опублікованого²⁷, створений за подобою планів лаврських печер із Тератургеми та Патерика, де зображення має схему-план, разом з тим уявляється художнім образом, як на запропонованій гравюрі, у вигляді генеалогічного дерева. Сам образ родового дерева в українській графіці XVII ст. дуже поширений, ледве не традиційний, однак вживання його в якості уявної духовної генеалогії печерських святих, з елементами «новозгаданої» давньоруської історії та «вплітання»

образів князя Володимира, княгині Ольги, Святих Бориса та Гліба та інших Святих у єдине образне дерево, – явище нове як на той час. Ця недатована гравюра (за технікою виготовлення її можна означити 40-50-ми роками XVII ст.) із збереженим на нижній рамці іменем автора «ЯКИМЪ ВО...»²⁸ не була досі введена до наукового обігу ілюстрованих київських агіографічних джерел (Іл. 6).

Важливим елементом Печерського древа є зображення у центрі всієї композиції Успенського собору Києво-Печерського монастиря з фасадної сторони входу до храму (Іл. 7). Маючи уявлення про вигляд святині з боку апсид завдяки плану А. Кальнофойського та порівнюючи ці два зображення, цілком можна реконструювати вигляд храму з точністю до вимірюваного образу. Якщо додати інформацію стародруків XVII ст.²⁹, то інформаційна повнота про собор буде вичерпною на час перших перебудов святині, коли ще були помітні її давньоруські абрисы, але вже було побудовано бароковий портал.

Згадані у Тратургеми поховання в Успенському соборі були складовою сакральної традиції, започаткованої ще похованням княгині Євпраксії. Одна з прибудованих зовнішніх каплиць, вказаних у 1638 р., зображена на фасаді собору із «Печерського древа». Під час розкопів собору після його підірвання у 60-х рр. XX ст. був віднайдений горщик із залишками святих мощей. Чи можуть вони бути ототожнені з мощами Артемія, Полієвкта, Леонтія, Акакія, Арефи, Якова та Феодора, – часточки яких за легендою були дані будівничим Богородицею у Влахерні для закладення в храм, – про це не можуть дати відповіді розглянуті плани та гравюри. Однак, ілюстрація Богородичної легенди на «Печерському дереві» є. Лівий верхній кут гравюри займає зображення Богородиці у Влахерні, перед якою стоять будівничі. Залишки відреставрованого напису лише означають: «... муларовъ ... своимъ... церковь... сведча-

еть» (Іл. 8). Посередині гравюри розташована ікона Пресвятої Богородиці – Покрова, тотожна зображенню Печерської ікони Богородиці з видання Йогана Гербінія. Зірки, що оточують Богородицю у Гербінієвій гравюрі і мають всередині кожної напис імені Печерського Святого, у гравюрі Печерського древа перетворені у квіти, всередині яких зображені погруддя Святих. Гілка дерева Дальньої печери має 26 квіток-портретів, Гілка Ближньої – 28. Обидві вони сходяться у центрі, під іконою Пресвятої, де зображені біля хреста дві групи Святих: ліворуч на чолі зі Святим князем Володимиром Святий Борис, Михайл, Гліб, Іоан, праворуч на чолі зі Святою княгинею Ольгою п'ятеро святих, імена яких затерті через поганий стан збереженості гравюри. Прикметно, що «дерево» не містить жодного зображення світської особи і не «продовжує» генеалогію Святих – представників династії Рюриковичів ані з місцевими князівськими, ані з московськими спадкоємцями престолу, що стає у майбутньому (після подій 1654 р.) майже обов'язковим прийомом перетворення печерської сакральної традиції у політичний панегірик. Найяскравіший зразок такого перетворення – теза Івана Обидовського, де в одній генеалогічній лінії з Святими зображено осіб царської сім'ї Романових³⁰.

Ще одна ознака «вимірюваності» печерської святині – віднайдений під час розкопів у 60-х роках XX ст. завалів підірваного собору у цегляній кладці 1729 р. шиферний (пірофілітовий) стовп, укопаний у землю, що слугував «наріжним» каменем закладення собору. Оскільки розкопки засвідчили, що стовп не був порушений з XI ст. – можна впевнено стверджувати, що Святиня була виміряно закладена і опис цього процесу, а головне – збереження інформації про процес вимірювання увійшов у канонічні тексти печерської духовної традиції.

Важливою особливістю віднайдені пам'ятки є збереження для печерських карт

Іл. 6. «Печерське древо», 50-ті роки XVII ст.

Іл. 7. Фрагмент Іл. 6 зі зображенням Успенського собору Києво-Печерської лаври.

тричастинності зображення Печерського монастиря: верхньої території монастиря із Успенським собором посередині, Дальніх печер з постаттю Св. Феодосія, Близніх печер з постаттю Св. Антонія. Печери на цій гравюрі зображені у вигляді пейзажу наземної частини. Під час його порівняння з планами Кальнофойського впадають в око дерев'яні храми на Дальніх та Близніх печерах, що з'явилися тут протягом 50-тих рр. XVII ст. На Близніх печерах видно Воздвиженську

церкву з боку центральної апсиди, до річі, в якій існують діючі двері – від них видно стежку. Вигляд цієї церкви верифікується зображенням на карті з видання Патерика 1661 р., де храм представлений в іншому ракурсі – з південної сторони, оскільки його південні двері є мірильним репером для визначення відстані до Дніпра: «От полуденых дверей церкви Воздвижения Чест. + ку восточной стороне до Днѣпра есть локтей 390». Таким чином збереглося два варіанти зображення

Іл. 8. Фрагмент Іл. 6 із сюжетом у Влахерні.

старої дерев'яної церкви Воздвиження на Ближніх печерах, яка, до речі, у своїй посвяті «апелює» до Андріївської церкви над входом до Дальніх печер з гравюри 1661 р. (див. вище). Андріївський сюжет продовжений на гравюрі Печерського древа: зображення Апостола Андрія з хрестом у правому верхньому куті має залишки підпису «Апост... Киев... гии град вел...»

На фрагменті Дальніх печер гравюри зображено церкву Різдва Богородиці зі сторони апсиди. Ця ж споруда на плані 1661 р. – «церков Рождества Бцы в веноградѣ» – показана також з південної сторони. Таким чином цю пам'ятку за двома візуальними джерелами можна цілком порівняти та реконструювати у первісному дерев'яному вигляді. Сучас-

ні кам'яні храми на місці дерев'яних церков цілком відтворюють стару дерев'яну основу будівництва та вимірювання, принаймні за віссю напрямків центральних нав.

¹Кусов В. *Картографическое искусство Русского государства*. – Москва, 1989. – 97 с. Фінальною працею життя В. Кусова стало видання: *Московское государство XVI – начала XVIII века: сводный каталог русских географических чертежей*. – Москва, 2007. – 704 с.) Як видно з еволюції назв видань автор в результаті обмежився Московською державою (не Російською імперією) та географічними кресленнями (а не картами) значно конкретизував предмет свого дослідження. Проблема термінології та технологій створення карт давалася взнаки на загальному доробку російської історіографії про мапи, включно

з роботою Рибаківа Б. (Русские карты Московии XV – нач. XVI века. – М., 1974. – 112 с.), в якій стверджувалося про московські першоджерела таких видатних пам'яток західної картографії як мапа Антонія Дженкінсона 1562 р. або серія мап Московської держави (потім Російської імперії) разом з територіями полків Гетьманщини, створених на основі триангуляційних вимірів французьким картографом, учнем великого астронома Джованні Домініко Касіні, Гійомом Делілем 1-ї пол. XVIII ст. Сучасним представником традиційного російського погляду на західноєвропейську практику картографування нині є петербурзький історик Александр Філюшкін. Аналізуючи історію зображення Москви на світових мапах у своїй праці присвяченій історії московського царя Васілія III він зазначив: «Город Москву поляки нанесли на северном склоне Рифейских гор, возле Ледовитого океана. Даже Татария оказывалась ближе к Европе, чем Московия». На підставі геополітичних реконструкцій автор у цій роботі висловив ідею «вплощення в життя ідеологеми «Россия – потенциальное Царство Божие». Електронний ресурс, режим доступу: <http://mreadz.net/new/index.php?id=16011&pages=104>

²Там само, с. 39.

³Там само, с. 57.

⁴В. Кусов навів 1699-й рік початком російської виміральної картографії, коли Петро I разом з найманцем-віце-адміралом Корнеліусом Крюйсом з борту корабля «Отверстыя врата» почали інструментальну топографічну зйомку ріки Дону від Вороніжа до Азова (Вказ. праця, 1989, с. 32-33). Всі наведені «географические чертежи» території Московського царства включно з кресленнями Сибірських земель Семена Ремезова (три атласи 1699 – 1711 рр.) також не є інструментальними.

⁵Під час мого відрядження 2013 р. до Москви спроба скопіювати цю пам'ятку не вдалась, зрозуміло, «з технічних причин» роботи музею. В. Кусов зазначав, що цей план «києвляне считают первым строгим картографическим документом». Очевидно, йшлося про відомого дослідника київських мап Лідію Пономаренко. У посмертному виданні (Карты і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних збірках). – Київ: Академперіодика, 2012. – С. 568) цей план згаданий під шифром ГО-7053.

⁶Думаю, що йдеться про план-панораму М. Мілютіна. Це друкований план лаври був виготовлений у 20-х роках XIX ст. великим накладом у печерській друкарні.

Подарункові варіанти були виконані у традиційний спосіб – на шовку. Опублікований: Крізь віки. Київ у образотворчому мистецтві XII – XX ст. Живопис, графіка. – Київ: Мистецтво, 1982. – №173.і

⁷Там само, с. 59.

⁸Детальніше про це: Кивельсон В. Картографіи царства: земля и ее значения в России XVII в. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – 357 с.

⁹Цитата за: Тітов Хв. Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. – Київ, 1924. – С. 297.

¹⁰Там само.

¹¹Паславський І. 4.16 Наукові знання // Історія української культури. Том 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult247.htm>

¹²Там само.

¹³Див. прим. 81 розділу «Київ на стародавніх картах світу». Багров Л. История картографии. – Москва: Центрполиграф, 2004. – С. 164-165, Рис. 47-48.

¹⁴Кусов. Вказ. праця, с. 27.

¹⁵Пітателева О. До питання про розвиток українського іконостасу. Зображення іконостасів підземних церков Києво-Печерської лаври у планах до книги А. Кальнофойського «Тератургіма»// Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. Вип. 2. – 1999. – С. 7-10.

¹⁶Кабанець Є. Історія печерської канонізації та стислі відомості про Печерських Святих // Дива Печер Лаврських. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 1997. – С.50

¹⁷Патерик Києво-Печерського монастиря. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 5.

¹⁸Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. IV, Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – Cambridge Mass., 1987. – P. 39.

¹⁹Повість врем'яних літ. 6587. – Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar08.htm>.

²⁰Там само, 6597.

²¹Раппопорт П. Русская архитектура X – XIII вв. Каталог памятников. – Ленинград: Наука. – С.23-25.

²²Висота у Раппопорта не зазначена.

²³Раппопорт П. Ориентация древнерусских церквей // Институт археологии АН СССР. Краткие сообщения. [Вып.] 139, Славяно-русская археология. – Москва, 1974. – С. 44-48. Весняний показник 15.04 не відповідає жодній із посвят. Виноградов А. День освящення храму в традиції восточної церкви (IV – XIII век) // Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени. Вып. 73 (1-2). – Мо-

сква: Наука, 2012. – С. 154-177. Останній зазначив про ідентичне освячення Успенського собору у Володимирі рівно в день 100-ліття Печерського. Детальніше див.: Кабанець Є. Про первісне освячення Успенського собору Києво-Печерського монастиря // УІЖ. – 1998. – №6. – С.118-133.

²⁴ЦДІАУК. – Ф. 130, Видубицький монастир. – Оп.1. – Спр.6.

²⁵Києво-Печерський патерик / Упор. Кацуба М., Пікулик Н. – Львів: Свічадо, 2001. – С.185.

²⁶ПВЛ, 6617.

²⁷Deluga W. *Koło grafiki Ławry Kijowskiej w 17 w.* – Lublin, 1994. – S. 43.

²⁸У «Матеріалах до словника київських граверів» Павла Попова (К. 1926. –140 с.) його немає.

²⁹Архитектура в стародруках / В. Січинський. [Текст]. – Львів: Видання Національного музею, 1925. – 20 с., 26 арк. іл.

³⁰Люта Т. Могиланський «THEATRUM GLORIAE» Івана Мазепи // Пам'ятки України. 2013. №1. С. 54 – 63.